

Історична антропологія

УДК 94(477)«1200/1600»

Г. М. Георгізов

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК ОДНА З ФУНКЦІЙ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ КОЧОВИКІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Стаття присвячена дослідженню проблем самоідентифікації кочовиків півдня України в середні віки, оскільки ідентифікація є однією з функцій політичної культури, через яку реалізувалася потреба людей в розумінні своєї групової приналежності, і яка регламентувала принципи взаємовідносин кочових груп, сприяючи еволюції етносів, незалежних полісів, союзів і конфедерацій, що носили нестабільний, мінливий характер внаслідок специфіки кочових суспільств.

Ключові слова: самоідентифікація, кочовики, середні віки, етнос, степова держава, татари, політична культура, соціальна практика.

Постановка проблеми. Наукові дослідження вітчизняної історії початку XXI століття приділяють багато уваги інтерпретації причин і сенсу змін українського суспільства, та багато в чому залежать від розуміння етнополітичних перспектив української державності. Природним здається звернення науковців до проблеми поліетнічних кочових держав України епохи середньовіччя. Зрозуміло, в умовах інерційного догматизму вітчизняної історичної науки попереднього періоду, будь-які серйозні переоцінки наштовхуються на методологічні труднощі. Актуальність дослідження кочових спільнот України визначається й тим, що, з одного боку, накопичений значний дослідницький матеріал, а з іншої – тим, що цей матеріал недостатньо проаналізований фахівцями та задіяний у парадигмах сучасної історичної науки. Застосування нового підходу до вивчення соціальних і політичних процесів на історичній арені півдня України у середньовічний час і їх інтерпретація потрібні для подальших історичних досліджень кочового світу.

На погляд автора, значна дослідницька увага повинна сконцентруватися на процесі аналізу власне кочового осередку степових держав Причорномор'я, виявленні структурних (кластерних) одиниць, що його формували. Складання кочового осередку, того ж Кримського ханства, відрізнялося тим, що до процесу його формування залучалися різні етноси. Це зумовило феномен, пов'язаний з перетворенням владної еліти кримчаків на поліетнічне співтовариство. У цьому контексті величезне значення повинне мати дослідження ідентифікації і самоідентифікації кочовиків, оскільки ідентифікація є однією з функцій політичної культури, через яку реалізується потреба людини в розумінні своєї групової приналежності. Ці процеси знайшли відображення у письмових середньовічних пам'ятниках як власне кримських татар, так і народів, що були сусідами з ними та мали свою історіографічну традицію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на існування декількох центрів дослідження номадизму, історіографія питання теж має декілька полюсів та свою хронологію. За хронологічним принципом історіографію можна поділити на дві частини: наукова література, що пов'язана з етатиськими кочовими концепціями 1990-х рр. та ту, яка виникла у перше десятиліття XXI ст. На початку 90-х рр. ряд вчених почали розробляти концепцію про переддержавницький характер суспільств у номадів. Серед засновників цього напряму слід виділити М. М. Крадіна. Досліджуючи номадизм, він виділяє два технологічні етапи в історії його розвитку: перший пов'язаний з пануванням у суспільстві кочовиків військової демократії і другий – розвиненої кочової імперії [1]. Іншим розробником переддержав-

ницької концепції була Т. Д. Скриннікова. В основі ідей науковця лежить характеристика активізації процесів політогенезу суспільно-політичних об'єднань, що склалися на території кочових імперій, еліта яких бажала легітимації стосунків «панування-підпорядкування» між групами, що входили до складу держави [2].

Інша концепція державотворення у кочівників наполягала на ранньодержавному характері етатизації степових суспільств. Цей напрям розробляли В. В. Трепавлов, С. Г. Кляшторний, Д. Г. Савінов, Є. І. Кичанов. Розглядаючи життя кочовиків, В. В. Трепавлов доходить висновку про те, що ось вже більше семисот років вчених хвилює питання, яким чином невеликі кочові народи за порівняно короткий термін підкорили великі і соціально розвинені держави [3]. На думку С. Г. Кляшторного і Д. Г. Савінова, які не намагаючись універсалізувати свій варіант визначення седентеризації, відмічають, що розвинена держава у кочівників могла бути лише у формі поліетнічного утворення і бути створена військовою силою у процесі завоювання [4]. Є. І. Кичанов, не виходячи за рамки концепції ранньодержавного характеру кочових суспільств, робить акцент на розширенні меж кочової держави і зміцненні зовнішньополітичної могутності, яке базувалося на постійних військових походах [5].

Певну полеміку серед представників тієї чи іншої школи викликало питання про те, що є основою специфічності державного номадизму. Значний внесок у дослідження цього аспекту був зроблений групою вчених, які відстоюють концепцію так званого номадного способу виробництва. М. Е. Масанов, К. П. Каліновська, Г. Є. Марков пов'язують внутрішню природу скотарства, що є базою або ж особливістю зовнішньої адаптації кочівників до землеробських свіг-імперій. [6]. У тому ж контексті кочовий конгломерат розглядає і Г. Є. Марков, який вказує, що для розвитку кочових суспільств була важлива господарська сфера, стабільний розвиток якої був тісно пов'язаний з економічними стосунками сусідніх держав [7]. Схожі підходи демонструє і Ж.-П. Дігар. Рушійні сили степової кочової культури, на його думку, полягали в домінуванні племінних структур в політиці держави і пріоритеті скотарства в економіці, які були малозрозумілі етноцентрично-орієнтованим сусідам [8].

Досягнення історичної науки останніх років, сучасні методологічні підходи вплинули і на дослідження проблеми седентеризації. Наступний важливий етап розвитку теорії політогенезу у кочовиків пов'язаний з розробками американського антрополога Т. Д. Барфілда, які з'являються на початку XXI ст. На його думку, етнографічні дослідження сучасних народів, що живуть скотарством показують, що екстенсивна економіка скотарства, кочовий спосіб життя, низька щільність населення не викликають необхідність розвитку скільки-небудь інституціолізованої ієрархії, а, відтак, потреба в державності для кочівників не була внутрішньо обумовлена [9; 10]. Не заперечуючи позиції Т. Д. Барфілда, деякі вчені вважають правильнішим розглядати номадизм не як особливу цивілізацію, а як деяку квазіцивілізаційну спільноту. Ю. В. Павленко, оперуючи останніми досягненнями сучасної методології, доходить висновку про те, що процес седентеризації можливий лише за наявності налагоджених контактів із сусідніми цивілізаціями і підпорядкування осіло-землеробського населення, за умови якого кочівники здатні створювати ранньополітичні об'єднання типу «кочових імперій» [11].

Виклад основного матеріалу. Серед найбільш розповсюджених в середовищі степовиків у середньовіччі стає фіксація кочовою елітою кордонівної спільноти, які перетворюються на ефективні механізми конкретної соціальної практики. Вони ж, у свою чергу, регламентують принципи взаємовідносин кочових груп степової зони України, сприяючи розвитку етносів, незалежних полісів, союзів і конфедерацій, що носять, з огляду на середньовіччя, нестабільний, мінливий характер внаслідок специфіки кочових суспільств. З іншого боку, для кінця IX – другої половини XIII ст. постійна мінливість меж спільнот визначалася завойовницькою політикою не лише степових лідерів, але і загальною ситуацією в регіоні. Лише розуміння того, що ідентифікація – це передусім постійний, безперервний процес, дозволяє, на наш погляд, виявити реальну картину становлення політичного ядра кочових держав.

На думку автора, проблема само ідентифікації, як однієї з функцій політичної культури кочовиків, тісно пов'язана з вивченням феноменів базованих як на сакралізації політичних структур, так і становленні потестарної (суспільство, ґрунтоване на авторитеті володаря і можливості застосування ним жорсткого управління) культури, що існувала на принципах

середньовічного кочового суспільства – печенізького, половецького, татарського. Необхідно також провести системний аналіз власне татарського суспільства XIII–XVII ст., як найбільш розвиненого в середньовіччі, його соціальної структури і громадської організації, виявити мобільний соціокультурний механізм, що забезпечував корпоративний доступ до влади в кочовому суспільстві і, таким чином, реконструювати ідентифікаційні процеси. Дослідження ідентифікаційних процесів середньовічних кочових держав повинне проходити на основі максимально повного залучення ідентифікаційних практик, відображених в оригінальних джерелах.

На сьогодні найбільш досліджений процес самоідентифікації татар Кримського ханства, сліди якої можна виявити не лише в європейській історіографії, але і в китайській. Наприклад, вірменський хроніст Кіракос Гандзакеці використовує термін «татари» [12, 153]. Численні згадки про татар є і в руських літописах та хроніках (наприклад, у Новгородському першому літописі) [13, 74]. У період гострої політичної боротьби ім'я групи, що розширює підконтрольну їй територію, актуалізується і набуває дуалістичного характеру. У випадку з Кримським ханством періоду ствердження його на території Південної Русі татари намагалися також ще й дистанціюватися від своєї прабатьківщини – Золотої орди. Групи татар, що закріпили за собою контроль над Диким полем і Кримом, стали користуватися подвійною ідентичністю: вони означали себе і як чінгисиди, зберігаючи свою родову ідентифікацію, і як татари – татари Криму або кримчаки, виділяючи етнополітичний аспект, залежно від того, що вони хотіли підкреслити.

Іноді самоідентифікація кочівників Причорномор'я була настільки сильно пов'язана з ототожненням себе як татар, що ця назва могла носити і родовий характер. Аналіз тексту Платона Карпіні і вживання ним терміну татар дозволяє помітити, що ще в ранній період формування ханства Золотої орди, він використовується, з одного боку, в широкому сенсі, як етнічна ознака, а з іншого – у вузькому, як спільнота. Наприклад, у главі сьомій розділі IV названому Карпіні «Про жорстокість, яку вони проявляють до своїх підданих» констатується, що «... ці юнаки належать до числа татар, а вірніше сказати, до числа полонених, оскільки вони вважаються з їх середовища, хоча не користуються такою повагою, як татари» [14, 58].

Описуючи державу татар, Карпіні підкреслює, що на Русі Бату і його нащадків називали татарами, підкреслюючи таким чином родову ознаку [14, 37]. Хоча, за свідченням іншого мандрівника XIII ст. Гільйома де Рубрука, на території Русі татари наполягали саме на своїй, етнічній ідентичності. Так, в творі Г. Рубрука в главі 25 «Про умертвіння Бурі і про житла німців в цій землі» відзначається: «Хіба я не з роду Чінгіс-хана, як Бату? Чому і мені, як Бату, не йти на берег Етілії» [15, 125]. Тут проявився рідкісний для того періоду вибір ідентичності – пріоритет родової ознаки на шкоду не менш важливому етноніму татар. За словами Рубрука, це пояснюється тим, що люди улусу Бату (Золотої орди) стоять у татар вище за всіх [15, 126].

Висновки. Самоідентифікація, як одна з функцій політичної культури кочовиків півдня України в середні віки, пов'язана з довготривалою соціальною, культурною і політичною традицією номадичних спільнот. Звертаючись до історії становлення Кримського ханства, автор з'ясував, що на рівень усвідомлення ідеалів і інтересів кримчаків істотний вплив робили етнічні пріоритети, що обумовлювали колективну ідентичність на базі спільності «крові та території», некритичного освоєння ряду традицій, що склалися до XIV ст. Така дефініція відповідає сучасній концепції формування ідентичностей, де одночасно актуалізується дослідження ідеологічних концепцій обґрунтування меж ідентичності, соціальних практик кочовиків і релігійного ритуалу. Реконструюючи основні елементи самоідентифікації кочових спільнот, автор дослідив появу у середньовіччі пріоритету родової ознаки на шкоду не менш важливій етнічній спільності.

Список використаної літератури:

1. Крадин Н. Н. Кочевые общества (проблемы формационной характеристики) / Н. Н. Крадин. – Владивосток : «Дальнаука», 1992. – 239 с.
2. Скрынникова Т. Д. Потестарно-политическая культура монголов XI–XIII вв. / Т. Д. Скрынникова // Средневековая культура монгольских народов. – Новосибирск : Изд-во НУ, 1992. – 178 с.
3. Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи. XIII в. : Проблема исторической преемственности / В. В. Трепавлов. – М. : Наука ; «Восточная литература», 1993. – 168 с.

4. Кляшторный С. Г. Степные империи Евразии / С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов. – С.Пб. : Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
5. Кычанов Е. И. История Тибета с древнейших времен до наших дней / Е. И. Кычанов, Б. Н. Мельниченко. – М. : Вост. лит. РАН, 2005. – 351 с.
6. Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевничества) / Н. Э. Масанов. – Алматы ; М. : «Социнвест»; «Горизонт», 1995. – 320 с.
7. Марков Г. Е. Из истории изучения номадизма в отечественной литературе: вопросы теории / Г. Е. Марков // Восток. – 1998. – № 6. – С. 54–90.
8. Дигар Ж.-П. Отношения между кочевниками и оседлыми племенами на Среднем Востоке / Ж.-П. Дигар // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1990. – С. 33–55.
9. Барфилд Т. Д. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н. э.) / Т. Д. Барфилд ; пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова. – С.Пб. : Изд-во СПбГУ, 2009. – 248 с.
10. Барфилд Т. Д. Монгольская модель кочевой империи / Т. Д. Барфилд // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2004. – С. 254–269.
11. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Просвіта, 2002. – 321 с.
12. Киракос Г. История Армении / Г. Киракос ; пер. Л. А. Ханларян. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. – 359 с.
13. Новгородская первая летопись по синодальному списку (ГИМ, Син. 786, XIII–XIV вв.) / под ред. А. Н. Насонова. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1950. – 576 с.
14. Иоанн де Плано Карпини, архиепископ Антверийский. История Монгалов, именуемых нами Татарами / ред., вступ. статья, примеч. Н. П. Шастиной. – М., 1957. – С. 23–83.
15. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / ред., вступ. статья, примеч. Н. П. Шастиной. – М., 1957. – С. 88–194.

Одержано редакцією 20.06.2014

Прийнято до публікації 15.09.2014

Аннотація. *Георгізов Г. М. Самоідентифікація як одна із функцій політичної культури кочевників юга України в середні віки. Стаття присвячена дослідженню проблем самоідентифікації кочевників юга України в середні віки, оскільки ідентифікація є однією із функцій політичної культури, через яку реалізувалася потреба людей у розумінні своєї групової приналежності, і яка регламентувала принципи взаємостосунків кочових груп, сприяючи еволюції етносів, незалежних полісів, союзів і конфедерацій, які носили нестабільний, змінливий характер внаслідок специфіки кочових суспільств.*

Ключові слова: самоідентифікація, кочевники, середні віки, етнос, степне суспільство, татари, політична культура, соціальна практика.

Summary. *Georgizov G. M. Self-definition as one of functions of political culture of nomads of South of Ukraine in middle ages. The article is sanctified to research of problems of self-definition of nomads of south of Ukraine in Middle ages, as authentication is one of functions of political culture, through that the requirement of people was realized in understanding of the group belonging, and that regulated principles of mutual relations of nomadic groups, assisting the evolution of ethnos, independent policies, union sand confederations that carried unstable, changeable character in the specific of nomadic associations. On the other hand, for the end of IX – second half of XIII of century permanent changeability of limits of associations was determined by conquering politics of not only steppe leaders but also by a general situation in a region. Only understanding of that authentication – it a permanent, continuous process foremost, allows to educe the real picture of becoming of political kernel of the nomadic states. Problem of self-definition both one of functions of political culture of nomads, closely constrained with the study of the phenomena based as on sacralization of political structures and becoming of potestik (society based on authority of possessor and possibility of application to them of hard management) culture that existed on principles of medieval nomadic society - Tatar. It is necessary also to conduct the analysis of the systems actually of Tatar society of XIII–XVII of century, as most developed in middle ages, him social structure and public organization, to educe a mobile socio-cultural mechanism, that provided corporate access to power in nomadic society and, thus, to reconstruct identification processes.*

Key words: self-definition, nomads, Middleages, ethnos, steppestate, Tatars, politicalculture, socialpractice, mobile sociocultural mechanism.